

Dunyaning 'Uyghur' Chüshenjisi

Forein Historians record of Uyghur

Kurban Wali

قۇربان ۋەلى

Washin'gton, 2015, 10

Dunyaning 'Uyghur' Chùshenjisi

Söz bėshi

Uyghurlarda “Özni bil, özgini bil” dēgen temsil bar, shu menidin ěytqanda, her-bir Uyghur aldi bilen öz millitining ětnik (mhlliy) kimlikini chuqum bilishi kėrek. Shundaqla bashqa dōletlarning, bolumu Uyghurlarning dūshmenlirimu qandaq chūshenjide bolghanliqi heqqidiki uchurlarni tēximu ěniq bilishi kėrek.

Qolingizdiki bu kitabqa, Uyghurlarning etrapidiki bashqa dōletler Uyghurlarni qachandin tartip bilidighanliqi, bilse qanchilik bilidighanliqi, Uyghurlarni nēme dep atighanliqi, Uyghurlar bilen qandaq mu'amilide bolghanliqi... heqqidiki uchurlar, ularning tarix - xarireliride bayan qilinlini buyiche toplap qoyuldi.

Chet'ellerde yēzilghan tarix kitabliridin melum bolushiche, dunya Uyghurlarni miladidin burunla bilidu. Yēraq sherqte, Seddichinning ichidiki Sha, Shang, Zhou Xan, Tang... dēgen sulalilarla bilidu emes, gherbtiki Rum, Yunan dēgen ěmpėriyelirimu bilidu. Eyni zamanda, ularning hemmisi özlirining tarix kitablirida Uyghurlar heqqide nahayiti ěniq bayan we izahatlarni yēzip qaldurghan. Ular öz bayanliri arqiliq Uyghurlarning buningdin bir nechche ming yil burunla dunyadiki bashqa medeniyetlik xelqler qataridin orun alghanliqini ěniq yurutup bergen.

‘零丁’，‘鉄勒’，‘高車’，‘袁紇’，‘回紇’，‘狐胡’，‘回鶻’，‘烏揭’...

Qazaqstan Penler Akadémiyisi neshir qildurghan <Ottura Asiya Tarixiy Matériyalliri> dégen kitabning kirish sözide bérilgen éniqlimida éytilishiche, miladidin ilgiri 8 –esirdin milady 10 –esirgiche bolghan ikki ming yilgha yéqin waqit ichide, Sedichinning ichidiki her qaysi begliklerde yézilghan tarixiy xatirilerde 'Uyghur' dégen nam 零丁，鉄勒，高車，袁紇，回紇，狐胡，回鶻，烏揭 dégendek xilmu-xil xetler bilen xatirilen'gen. Uningdin kéyinki sulalilarning tarixiy kitablirida bu namlarning her-birige bérilgen tebirde, "Honlarning bashqa bir xili 匈奴之別种 " yaki "Türklerning bashqa bir xili突厥之別种" ep izahat béríp ötülgén. *

* Shinjang Ijtima'i Penler Akadémiyisi tetqiqatchisi Uyghur Sayrani endi Ruschidin Uyghurchigha terjime qilghan nusxigha qarang.

‘黄帝’，‘鬼方’

Seddichinning ichidiki qedimqi döletlerdin Xen Sulalisi dewridiki (miladidin burun 206 -miladi 23–yillarda) meshiur tarixchi SiMaChian yazghan <TarixName. Sha Tezkirisi 史记。夏本纪> de bayan qilinishiche, XuaSha (华夏) rawayetliridiki tunji sulale Xia (夏) Sulalisi padishahi (texminen miladidin burun 21 –16- esirlerde ötkén) ‘Sériq Padishah’ (黄帝) Öz dölitining shimal teripide yashaydighan 'Uyfang 鬼方' (Uyghurlar) bilen urush qilip ötkén.

Seddichinning ichidiki Urushqaq Beglikler (战国) dewridiki mesh'hur edip, tarixshunas KonZi (孔子) tarshigha yazghan <Bambuk Yilnamisi. 竹书纪年> dëgen kitabta bayan qilinishiche, Shang (商) Sulalisimu (miladidin burun 16–11- esirlerde) shimalda yashaydighan 'Uyfang' (鬼方) (Uyghur) bilen urush qilip ötken.

'丁零', '铁勒', '胡'

Xitayche <Okyanus 辞海>ta 'Uyfang 鬼方' dëp atalghan qedimqi xelq toghrisida bërilgen tebirde ëytilishiche, eng burun yëzilghan Xitayda tarix kitabi dep hësaplinidighan <QedimName 尚書> da Uyghurlarning nami '丁零' (tëk lër) dep qollunulghan, '铁勒' (tëk lër) depmu qollunilghan dep izahat bërilgen.

<Okyanus 辞海>ta bayan qilinishiche yene, Urushqaq Beglikler (战国) dewridiki Yen, Zhao, Chin dëgen beglikler Hon, Türk, Uyghur qowmlirining hemmisini 'Xor' (胡) dep atighan. Shuningdin këyin 'Xor' (胡) dëp atash omumlashqan.

<Urushqaq Begler Taktikisi> dëgen kitaning <Chi taktikisi 戰國策。齊策> dëgen babida bayan qilinishiche, Yen Begliki bilen Chi Begliki otturisida jiddiy urush yüz bergen waqitta, shimaldin '丁零' (Uyghurlar) bësip këlip, urushta meghlubiyetke uchrawatqan Yen

Beglikining at, kala padilirini toplap heydep ketken.

Yéqinqi zaman Xitay tarixidiki meshhur tenqitchi luShün ependi 'Yen-Xuang' dégen qedimqi padishahlar heqqide yazghan obzorida, Urushqaq Begler dewrining ewliyasi KongZi (孔子) gha baha bérp, miladidin burun Seddichinning shimal teripide yashaydighan xelqlerni 'yawayilar' dep haqaretleshni KongZi ijat qilghan, yawayilar XuaSha (华夏) larni aniy tapti dep pitne - éghwa toqup, Xitay milletchilikini qutratqan dep körsetken.

*'丁零', '铁勒' dégen bu ikki sözlükning qedimqi ahangı 'ték lér', buni 'Türkler' dégen namning buzup teleppuz qilinishi dep qaraghqa bolıdu.

'Toquzguz'

Qedimqi Yunan tarixchisi Xérodotos (miladidin burun 425 - 430 -yillarda ötkén) <Tarix> dégen kitabida, sherqte 'Toquzguz' dép atilidighan bir el bar dep bayan qilinghan. 'Toquzguz' dégen bu namni zamanimizdiki tarixchilarning köpünchisi 'Toquuz Uyghur' dep izahlap kéliwatıdu. Yene bir qisim tarixchilar 'Toquuz Ughuz' dep qaraydu.

'Iskender Zulqerneyn', 'Xoz Xor'

Miladidin burun 323 -356 - yillarda Yawropada ötkén mesh'hur herbiy qomandan, stératėgiyėchi Iskender Zulqerneyn Meqduni (Makidonye) din sherqqe herbiy yürüş qilip, Hindistangha qeder hemme elni boy sundurup, ottura Asiyagha kelgende, töt ming mergen at chapturup kėlip aldini tosqa. Iskender bu mergenlerning at üstidiki maharetlirini körüp heyran qėlip, ularni 'Xoz Xor' dep atighan we bular özining uzuqini

özi tépip yeydighan, bashqilargha béqinip qalmaydighan qowm iken, bulardin ow qéchip qutulalmaydu dégen. Mehmud Qeshqeri <Türkiy Tillar Diwani> da izahlishiche, 'Xoz Xor' dégen söz eyni zamanda 'Uyghur' dep teleppuz qilinidiken. Iskender Zulqerneyn dégen bu tarixiy shexs heqqide <Qur'an Kêrim>dimu (Muhemmed Salih Uyghurche terjimisi, mekke basmisi 617-bet) **muhim izahat bar.**

'Hon Tengriquti', 'Türk Qaghanliqi', 'Uyghur Qaghanliqi'

Seddichinning ichide yézilghan <TarixName. Hon Tezkirisi 史记。

匈奴传>, <TangName. Uyghur Tezkirisi 唐书。回紇传> dégen qediqi kitablarda bayan qilinishiche, Uyghurlar miladidin burun özidin bashqa Türkiy tilliq qowmlar bilen bille 'Hon' dégen nam (bayraq) astigha oyushup, 'Hon Tengriquti' dégen bir qudretlik dölet qurghan. Bu dölet taza qudret tépip, kéngeygende, Seddichinning ichidiki eller bilen bolghan urushta ongushsizliqqa uchrup parchinishqa yüzlengen. Miladi 6- esirde, bu dölettiki Türk, Uyghur qowmliri weziyetni özgertishke kiriship, ikkinji qétim 'Türk' dégen nam (bayraq) astigha oyushup 'Türk Qaghanliqi' dep atalghan bir qudretlik dölet qurghan. Bu dölet milady 8- esrde seddichinning ichidiki ellerning hujumigha uchrup 'Gherbiy Türk' we 'Sherqiy Türk' dégen ikki döletke parchilinip ketkende, bu dölettiki Türk, Uyghur qowmliri qaytidin üçinji qétim 'Uyghur' dégen nam (bayraq) astigha oyushup 'Uyghur Qaghanliqi' dep atalghan yene bir qudretlik döletni qurghan.

Qedimqi Türkiy tilliq qowmlar qurghan yuqarqi 3 chong döletletning téritoriyisi sherq teripi liaoDeryasi (辽) din Kök'Art (Pamér) ning gherb teripigiche, shimal teripi Bayqal kölidin jenubtiki Seddichin ghiche bolghan keng ziminni öz ichige alghan.*

*Miladi 744- yili Urqun wadisida qurulghan Uyghur Xaqanliqi eyni zamanda nahayiti küchlü dölet idi, seddichinning ichidiki Tang Sulalisi uninggha tartuq tapshuratti. Bu qudretlik dölet milady 840- yili yüz bergen 'Jut' dep atalghan shiddetlik hem uzungha sozulghan qar- shëwirghan hadisige uchrup gumran bolghan.

'Sér-Indiya' , 'Uyghardés' , 'Uyghardés Deryasi'

<Yunan-latin Yazghuchilirining Yéraq Sherq Heqqidiki Xatiriliri> dégen kitabta (Proféssor Géngshimin Xitaychigha terjime qilghan, Zhongxua kitab idari 1987- yili neshir qilghan) bayan qilinishiche, milady 2- esirde Yunada ötken Joghrafiye alimi Ptolemy <Joghrafiye> dégen kitabida, Tarim Oymanliqidiki sheher döletlirini 'Sér-Indiya' dep atighan. 'Tarim Deryasi' ni 'Uyghardés Deryasi' dep atighan. Shundaqla, bu sheher döletliride yashaydighan xelqlernimu 'Uyghardés' dp atighan.*

*'Sér-indiya' dégen söz heqqide alimlarning köz qarishi oxshash emes. En'giliye ékispédiyichisi Awrél Stayin 'Sér-indiya' dégen sözni hazirqi Uyghur yurtlirining nami dep chüshendüridu. Yene bir qisim Yawropa alimliri, Xitayche '西域' dégen nam del 'Sér-indiya' dégen Uyghur yurtliri namining ahang terjimisi dep qaraydu. Professor Géngshimin endi bolsa 'Sér-Indiya' dégen namdiki 'Sér' dégen Xitayche '丝' (yipek) dégen xetning ahang terjimisi, uninggha 'Indiya' qoshulghan, dmek bu nam 'Yipek Éli' (Xitay) bilen Hindistan ariliqidiki yurtlar' dégen menini bildüridu dep chüshendüridu.

'Uyghur Wetini'

Rus alimi W. Bartold yazghan kitablirining hemmisi izchil halda Uyghurlarning wetini Tengritagh etrapidiki qedimqi sheher döletliridur dep körsütüp këlgen. Bartold qarishiche, bu sheher döletliride yashaydighan Uyghurlar bilen sherqte yashaydighan Uyghurlar qebilidash, peqet Idikut uyghurlirila ulardin prqliq, ular bolsa 'Toqquz Ughuz' larning biridur.

Mehmud Qeshqeri yazghan <Türki Tillar Diwani>, Rus tarixchisi D. Purdnéyif yazghan <Uyghur Tarixiy Uchérikli>, N. Ya. Bichurin yazghan <Qedimqi Zamanda Ottura Asiyada Yashighan Xelqler Toghrisidiki Uchurlar>, M .N .Kebiruf yazghan <Qazaqstan Uyghurliri Tarixi>, Rashiddin yazghan <Jamiud Tewarix>, Ebulghazi Bahadir yazghan <Shejerei Türk> dégen kitablardimu buninggha oxshap kétidighan bayanlar bar.

'UghuzXan', 'Uyghur'

<UghuzName> dastanida , Ughuzxan özini 'Uyghurning qaghani-men' dep jakarlighan. UghuzXanning puqraliri bolsa özliri 'UghuzXanning yétekchilikidiki qudretlik hem parasetlik qowm' dégen menini bildüridighan 'Uyghur' bolghanliqidin pexirlengen. <UghuzName> tetqiqatchilirining qarishiche, <UghuzName> dastanining yézilghan waqti gerche namelum bolsimu, emma <UghuzName> dastanida bayan qilinghan weqeler bir qeder qedimiy, milady 14 - esirde yézilghan tarix we bashqa edebiy eserlerning köpünchisi <UghuzName> dastanidin neqil alghan.

'Aryan', 'Turan', 'Alip Er Tonga'

Mehmud Qeshqeri <Türkiy Tillar Diwani>da bayan qilishiche, qedimqi Iranda yézilghan Zorastizim desturi <Awista> da Hindi-Iran qowmlirini 'Aryan' dep atighan. <Shahname> dastanida bolsa, Türkiy qowmlar turudighan yurtlarni 'Turan ' dep atighan. Türkiy qowmlar 'OrduKent' dep ataydighan hawasi yaxshi Qeshqer shehiride turudighan ulugh qaghan 'Eprapsiyap' ni 'Alip Er Tonga' (batur Er) dep atighan.*

*Shinjiang Ijtimai Penler Akadémiyiside saqliniwatqan <Satuq Bughraxan Shejeresi> dégen qolyazmada, Eprapsiyap Uyghur beglirining büyük bowisining nami dep yézilghan.

'Ikki Derya', 'Qara Qurum', 'Urqun', 'Balasaghun'

Iran Tarixchisi Juweyni (milady 1226-1283- yillarda ötken) <Tarixiy Jahankushay> dégen kitabida, Uyghurlar heqqide bayan qilghan bir hékaye bar, uing mezmuni mundaq: ...Qedimqi zamanda 'Qara Qurum' dep atalghan bir jayda ikki derya bar iken, uning biri 'Tughla', yene biri 'Sélin'ga' dep atalghan iken. Bu ikki deryaning éqini qoshulidighan jaydiki 'Qamlanchu' dégen bir yurtta ikki tüp derext bar iken. Uning biri 'Xosux', yene birini 'Toz' dep atilidiken. Bu ikki tüp derexning otturisida bir döng bar iken. Künlerning biride bu döng chuqchuyup örleshke we uningdin shadiyane naxsha anglinishqa bashlaptu. Bu döngni körgen we uningdin chiqqan naxshini anglighan kishiler bu karametni ziyarat qilghili keptu. 30 qedem qalghanda, bu döngdin bir ishik échiliptu, uningdin yéngi tughulghan bowaqlarning awazi anglinip. Kishiler bu ishiktin kirip qarisa, ichide üstige kümüsh tor yépilghan besh chédir (hojra) turghidek. Her-bir hojrida birdin bowaq olturghidek. Kishiler buninggha heyran-hes qélishop, bu bowaqlargha bash uruptu. Shu anda ghur-ghur shamal chiqiptu, bowaqlar ornidin turup méngip sirtqa chiqiptu. Kishiler bu yéngi ewladlarni tebriklep chong murasim ötküzüptu. Qebile aqsaqalliri bu yéngi ewladlar üçün énik'ana belgileptu. Bu yéngi ewladlar Uyghur anilirini emgendin kéyin, ulardin uyghurche zuwan chiqiptu. Bu yéngi ewladlar ata-anisigha (ikki tüp derextke) tazim bija keltürüptu. Shu anda ikki tüp derextin 'hey balilar! biz silerge uzun ömür we shan-sherep téleymiz! siler bu yerge pat-pat kilip turunglar!' dégen zuwan chiqiptu.

Uyghur qebililiri bu besh neper yéngi ewladning birini 'Sonqur Tékin', ikkinjisini 'Qut tékin', üçinjisini 'Toqla tékin', tötinjisini 'Or tékin', beshinjisini 'Boqu Tékin' dep ataptu. Uyghur qebililiri bu besh neper yéngi ewladning ichidin hemme qebilining yéziq-

belgilirini tuluq bilidighan éqilliq hem edeplik 'Boqu Tékin'ni özlirige atabeg (yétekchi) qilip tallaptu. Katta murasimdin kéyin, Boqu tékin 'Aqtagh' dégen taghdiki bir jéragma bérip, u jaydiki tagh perisi bilen yette yil alte ay yégirme kün bille turuptu we shu perizatning mesliheti buyiche 'Urqun' dégen derya buyida Türkstandikige oxshash bir 'Ordu Baliq' (paytext) bina qilduruptu, uningdin kéyin 'Balasaghun' dégen bir sheherni bina qilduruptu.

'Nur Oghli', 'Idiqut Qaghan', 'Köl Tékin'

Qarasu Wadisi diki (Gensu teweside) <Idiqut Töhpiliri> dégen büyük abide (milady 1331- yili tiklengen) ge oyulghan tekistlarning ichide mundaq bir tarixiy hékaye bayan qilinghan: ...bir küni, Idiqut Xanliqigha qaraydighan 'Tughla', 'Sélin'ga' deryalirining arisida ösken bir tüp yigane derextke bir yuruq nur chüshüptu. Toqquz ay on kün ötkende, bu derext yérilip, uningdin besh oghul bala méngip chiqiptu. Eng kichikining ismi 'Üsen Boqu' dep atiliptu. U chong bolghandin kéyin öz élige qaghan boluptu. Uning qiriq ewladi bu elde 520 yil höküm sürüptu. Ularning ichide 'Alip Bilge Idiqut Qaghan' dégen bir meshhur qaghan ötüptu. Bu qaghanning oghli 'Köl Tékin' dep atiliptu.

'Qara Sayram', 'Yafes', 'Ughuz', 'Uyghur'

Miladi 14 - esirde ötkén Iran tarixchisi, Élikxanning bash weziri Xoja Rashidin Fazilullah yazghan <Jemiud Tewarix> dégen kitabida, 'Uyghur' dégen söz Türkiy tilda 'birlishish', 'yardem-lishish' dégen menini bildüridighan söz ikenlikige mundaq bir qedimqi rawayetni shipe keltürigen: ... qedimqi zamanda 'Talas', 'Qara Sayram' etrapida turudighan bir qebilining yétekchisining ismi 'Yafes' iken, uning Qaraxan, Hörxan, Közhan, Gurxan isimlik töt oghli bar iken. Bularning hemmisi Buddist iken. Ular-ning ichidin Qaraxan atisining textige warsliq qiliptu. U xanliq

textige chiqqandin keyin bir oghul perzent körüptü, ismini 'Ughuz' qoyuptu, u chong bolghandin keyin Islamgha étiqat qiliptu we Islam üçün atisi hem taghiliri bilen jeng qilishtin yanmaptu, qebililerning köpünchisi 'Ughuz' gha teslim boluptu, teslim bolmighan buddistlar sherq terepke köchüp kétiptu. Ughuzخان qurultay échip ghelibisini tebriklep, öziğe egeshken we yademeshekenlerge 'Uyghur' dep nam bériptu. 'Uyghur'dégen namgha érishkenler bara-bara köpüüp axir bir chong millet boluptu.

'Ikki tagh', 'Ikki derya', 'On Uyghur', 'Toqquz Uyghur', 'Éltebir'

Iran tarixchisi Rashiddinning <OmumiyTarix> dégen kitabida bayan qilinishiche, qedimqi Uyghur yurtlirida ikki chong tagh bar iken. Biri 'Buqratu-Buzluq', yene biri 'Uchqunluq Tengrim' dep atalghan iken. Bu ikki taghin ikki derya éqip kélidiken. Uyghur qebiliri ashu ikki derya boyidiki bostanliqlarda yashaydiken. Bu bostanliqlarning bir teripide on éqin, yene bir teripide toqquz éqin bar iken. 'On Éqin' terepte yashighanlar 'On Uyghur' dep atilidiken, 'Toqquz Éqin' terepte yashighanlar 'Toqquz Uyghur' dep atilidiken. Her qaysi qebililer özlirining ortaq menpe'etini közde tutup, birla danishmen Uyghurgha éta'et qilidighan bir qudretlik dölet qurush heqqide meslihet ötküzüptu. Ademliri eng zérek bolghan 'Ay'ishliq' qebilisidin 'Mantoqay' isimlik hem batur hem zérek bir kishini 'Éltebir' like saylaptu. 'Uzqunduz' qebilisidin yene bir adaletperwer, alijanap kishini 'Köl-Érkin' (qarni -köksi köldék keng) likke saylaptu. Shuningdin keyin bu ikki kishi pütün qebile ittitaqigha Jumhur we Kenji jumhur boluptu. Ularning her-bir ishidin jama'et erbab -liri ülge alidighan boluptu. Shuning bilen bu Uyghur döleti esir- esir dawamlishti.*

* Yuqarqi tarixiy hékayilar <Uyghurlarning Qisqiche Tarixi> 1990- yil Ürümchi neshride qisqartip yaki özgertip bayan qilinghan.

'Quttagh', 'Ottuz Éqin' 'Ottuz Oghul' 'Eprapsiyap'

Iran tarixchisi Rashiddinning kitabida bayan qilinshiche yene, Chén'gizxan shahzadiliridin Ogdayxan bina qildurghan sheherge qedimqi Uyghur en'enisini buyiche nam bergen. Uningda éytilishiche, 'Buqratu-Buzluq', 'Uchqunluq Tengrim' dégen ikki büyük taghning ariliqida yene bir tagh bolup, uning nami 'Qara Qurum' dep atilidiken. Bu 'Qara Qurum'da 'Quttagh' dep atilidighan bir qedimiy jay bar iken, Ogdayxan bina qildurghan sheherni shu qedimiy jayning nami bilen 'Quttagh' dep ataptu. Qara Qurum téghidin éqip kélidighan 30 éqinning hemmisi bu sheherdin ötidiken, her bir éqin boyida Uyghurlardin bir urugh yashaydiken, bu qebililer 'Ottuz Oghul' yaki 'Ottuz Oghuz' dep atilidiken. Aridin 500 yil ötkende, bu dölette 'Boqu Xan' isimlik bir atabeg (yétekchi) chiqiptu, jama'et uni 'Eprapsiyap' dep atighan iken.*

*Obulghazi Bahadirxan <shejere'i Türk> dégen kitabida (milady 1663- yazghan) dimu, 'Uyghur' degen 'yapishgur' (yépishqaq) dégen bolidu, dep izahat bergen. Molla Musa Sayrami <Tarix Hemidi> dégen kitabida mushu köz qarashni qowetligen.

Tarim Wadisidiki Uyghurlar we bashqa qowmlar

Sabiq Sowét Ittpaqi Qazaqstan Penler Akadémiyisi muxpir ezasi, Tajikstan Penler Akadémisi akadémiki B. A. Litiwéniski bilen qedimqi Türk-Uyghur yadikarliqliri mutexessisi S. G. Klyashturny-larning yétekchilikidiki tetqiqat guruppisi teripidin teyyarlap 1999- yili neshr qilin'ghan < Gherbiy Yurttiki Uyghurlar we Bashqa Türkiy Xelqlerning Qisqiche Tarixi> da bayan qilinshiche, Uyghurlarning Tarim Wadisida bir chong qowm bolup shekillinishi buningdin 3,000 ming yillar burun bashlinip, her qaysi bostanliqlardiki Hindi-Iran qowmlirini özige qobul qilip küchlük milliy, siyasiy Omumiliqqa ége bolushi 14- esirde tamamlanghan.

'Noh Eleyhissalam', 'Yafes', 'Uyghur'

<Türkiy Tillar Diwani> da bayan qilinshiche, Uyghurlar Noh Eleyhissalamning oghli Yafesning ewladi Türkiy xelqlerning biri. Tarixtin buyan Yawro - Asiya quruqluqida yashap kéliwatqan Türkiy tilliq xelqlerning ichide, Uyghurlar eng burun yéziq qollan'ghan, bashqa ellerni eng köp tetqiq qilghan xelqtur.

'UghuzXan', 'Umay', 'Kök Böre'

<UghuzName> dastanida bayan qilinshiche, Uyghurlarning ata obrazi 'UghuzXan', ana obrazi 'Umay', totémi 'Kök Böre'. Uyghur qowmliri qehrimanlirini 'Kök Böre' obrazi bilen ulughlaydu.

'Mongghol-Uyghur birleshme armiyisi'

Miladi 1206 – yili, Kurulun Deryasi buyidiki chong yaylaqta bash kötürgen mongghollarning yétekchisi Chin'gizxan 'Jasaq' dep atilidighan bir Asasiy qanun tüzüp chiqqan. Tarixchilar bu qanunni 'Chin'gizxan Qanuni' dep ataydu. Chin'gizxan bu 65 maddiliq 'Jasaq' ning 5 - maddisida, Mongghollar Uyghur yéziqi Ügünüşni bala chéghidin bashlishi shert dep belgiligen. Chin'gizxan miladi 1208-yili, Kurulun yayliqida qurultay (maharet körsütüş) échip, Turpan Oymanliqidiki Idiqt Uyghur Xanliqi bilen ittipaq tüzgenlikini, Chin'gizxan bilen Barchuq'art tékin qomandanliqidiki Mongghol-Uyghur Birleshme Armiyisi qurulghanliqini we bu armiye Qaraxaniylar Dölitige téjawuz qilghan Qaraxitaylarni teltüküs yoqutush üçhün jéngge atlinidighanliqini jakarighan.

Chin'gizxan bilen Barchuq'art tékin qomandanliqidiki Mongghol - Uyghur Birleshme Armiyisi Chin'gizxanning baturliqi bilen Uyghurlarning ilghar herbiy-qoral téxnikisi (Uyghur Top) birlesh-türülgen üstünlükige tayinip, 'téz sür'etlik jeng' taktikisini

qollunup, Qaraxitaylarni Qaraxaniylar zimnidin toluq yoqatqan.

Chin'gizxan bilen Barchuq'art tékin Qaraxitay qachaqlirini qoghlap tutush jéngide Yawropaghiche bérp, barghanliki Jayda ghelbilik jeng qilip, dunyaning Urush Tarixida misli körülmigen mojize yaritip, 'Dunyani Boy Sundurghuchi' dep nam alghan.*

* <Mongghollarning Mexpi Tarixi>, <ZeperName>, <Tarixiy Jahankushay>largha qarang.

...

'Chin'gizxan Qanuni', 'Jonggharlar'

Miladi 16 –esirge kelgende, Chin'gizxan ewladliridin Jonggharlar Uyghur Islam Medeniyitige pütünley assimilatsiye bolush xewpidin saqilinish üçün, Tibetlerdin lama Dinini qobul qilip, Mongghollarning burunqi Shamanizm, Buddizm en'enisige qaytishqa bashlighan. Chin'gizxan wesiyitidin yüz örügen bu Mongghol qebililiri Idiqut Uyghur Xanliqining Chin'gizxan Qanuni buyiche ége bolghan émtiyazlirigha ökti qopqan. Shundaqla yene, Tarim wadisidiki Uyghurlargha qarshi urush qilghan.

* Jonggharlar Tibetlerdin Lama Dinini qobul qilip, Mongghollarning eng burunqi Shamanizm, Buddizm en'enisige qaytqandin kéyin, qedimqi Tübüt (Tibet) larning Uyghurlarni 'Xoton' (xoten) dep ataydighan aditigimu warsliq qilghan, shunqlashqa Jongghar qebililiri Uyghur yurtlirini 'Xotonsumul' dep ataydu.

'Sirliq Achqu', 'Yawro-Asiya Medeniyiti'

Miladi 1800 – yillarda, Amrika Indi'anlirini 40 yil tetqiq qilghan tarixshunas léwis Hénri Morgan < Qedimqi Jem'iyet > dégen kitabi (1887-yili neshri) da 'Dunya Medeniyitining Sirini Achidighan achqu Tarim Wadisida qum astida kömüglük' dégen ilmiy perezni otturigha qoyghan. Shuningdin kéyin, dunyada Tarim Wadisida qum astida kömülüp qalghan qedimqi medeniyetni tetqiq qilish buyiche zor qizghinliq peyda bolghan. Alimlar bes- beste Tarim Wadisigha kélip, oxshimughan ilmiy saheler buyiche qédirish-

tekshürüş êlip bêrip, izchil tetqiq qilip, axir Tarim Wadisida qum astida kömülüp qalghan qedimqi medeniyetlarning Yawropa Medeniyeti bilen bolghan munasiwitini êniqlap chiqqan, Shundaqla Tarim Medeniyitini Yawro-Asiya Medeniyeiti dep atighan.

'Türkstan', 'Rusye Türkstani', 'Chniy Türkstan', 'Uyghur Aptonom Rayoni'

Yawro-Asiya quruqluqi Uyghurlarning ana yurti idi. Hazir Uyghurlar yashawatqan yurtlarni Xitay Xelq Jumhuriyiti 'Yéngi Chégra (新疆) Uyghur Aptonom Rayoni' dep ataydu. Xitay Xelq Jumhuriyiti uni 1955-yili qurghan. Uningdin burun, dunyadiki köpünche döletler Uyghurlar yashiaydighan yurtlarni 'Türkstan' dep atap kelgen idi. Miladi 1260- yillarda Italiyidin Taydughiche (Béyjinggiche) kelgen seyyah Marko Polo sayahet xatiriside, bu Uyghur yurtlirini 'Türkstan' dep atighan. Miladi 1860- yillarda, Char –Rusiyisi bu Turkstanning gherb teripini 'Rusiyé Türkstani' qiliwalghan. Shu yillarda Manju döliti (Ching sulalisi) mu Uyghur yurtliri bésiwêlip, uni özining 'Chiniy Türkstan' qiliwalghan.

'Rusiyé Türkstani' ni Sowét Ittipaqi 1920-yillarda besh réspoblikigha parchilap mustemlike qilishqa bashlighan. 'Chiniy Türkstan' ni Xitay Xelq Jumhuriyiti 1955 – yilidin bashlap 'Uyghur Aptonom Rayoni' dégen nam astida musemlike qilghan. Sowet ittipaqi mustemlike qilghan besh réspoblika 1990- yili musteqil bolghan, emma Xitay Xelq Jumhuriyiti mustemlike qiliwatqan 'Uyghur Aptonom Rayoni' hazirghiche mkommunizm asaritide.*

* Amrika tarixshunai Professor James A. Millwardning <Yawro-Asiya Chégrisi —Shinjiang Tarixi> (<Euroasian Crossing---A History of Xinjiang>, Amrika Kolombya Uniwersiti, New York 2007-yil neshri) dégen kitabqa qarang.

'Uyghur DNA'

Xelq'arada yillardin buyan Uyghurlarning étnik (milliy) teweliki heqqide élip bériliwatqan 'DNA' tetqiqati (Adimizatning qan terkibidiki érsiyet, wirus alametlirini türge ayrish arqiliq milliy kimlikini éniqlaydighan zamaniwiyy téxnika) ning netijisi 2009-yili internét arqiliq élan qilindi. Bu tetqiqatning yekünige asaslanganda, hazir Tengritagh etrapidiki her qaysi bostanliqlarda yashaydighan Uyghurlarning DNA alametliri (milliy kimliki) bilen gherbiy Yawropaliqlarning DNA alametliri (milliy kimliki) oxshash, Türkiyide yashaydighan Türkler we Üzbéstanda yashaydighan Üzbéklerning DNA alametlirimu buninggha yéqin. Bu ilmiy yekün Zhongxua Xelq Jumhuriyitining 'Uyghurlar Zhongxua millitining bir qismi', dégen teshwiqatini tel-tüküs inkar qilinghan.

*<http://www.youtube.com/watch?v=zy329hpwZEQ>

'Hon Tengriquti' bilen 'Xen Sulalisi' yézishqan xetlarning yéziqi

Tarixiy xatirilerdin melum bolushiche, miladidin ilgiriki 3- esirdin milady 1- esirgiche seddichinning ichide dawam qilghan Gherbiy Xen Sulalisi we milady 1-esirdin 3- esirgiche seddichindin chiqip dawam qilghan Sherqiy Xen Sulalisi bilen Hon Tengriquti otturisida öz-ara xet-mektup ewetishken. Emma shu xet-mektuplarning qandaq yéziqta yézilghanliqi hazirgha melum emes. Bolupmu, Hon, Türk, Uyghur qatarliq Türkiy tilliq xelqlerning milady 5 –esirdin burun qandaq yéziq qollanghanliqi melum emes. Alimlar yillardin buyan Hon Tengriquti bilen ikki Xen Sulalisi otturisida yézishqan mektublarda qollanghan yéziqni bayqash üchün, miladidin burunqi 3-esirdin buyan Hon, Türk, Uyghur qowmliri yashighan qedimqi jaylardin tépilghan herxil resim, tamgha, belge we bashqa her-xil sizma obrazlarni tetqiq qilishqa ehmiyet bérp kelmekte.

'Qedimqi Yéziqlar Sirliq Sariyi'

Arxeologiyeye arqiliq ispatlinishiche, Tarim Wadisida yashighan xelqler miladidin burunqi 3 - esirdin milady 1940- yillargha qeder qollunup ökrn yéziq (belge) 32 xil. Bu uzun tarixiy jeryanda, Uyghur qowmliri köp qétim yéziq we diniy étiqat özgerken. XuaSha Yéziqi séstimisi, Erem Yéziqi séstimisi we Brahmi Yéziqi séstimisidiki yéziqlarni qollunup körüp, eng axirida milady 11-esirdin bashlap Erep Yéziqi اساسide özliri ijat qilghan Uyghur Yéziqini dawamlashturgan. Dniy étiqat jehettimu, Shaman Dini, Budda Dini, Mani Dini, Xiristyan Dini qatarliq dunyawiy chong dinlarning hemmisige étiqat qilip körüp, eng axirida miladi 10-esirdidin bashlap Uyghur Islam Medeniyitini ijat qilghan. 15-esirdin bashlap Qeshqer bilen Balasaghunni Merkez qilghan Qara Qaraxanilar Xanliqi, Turpan Oymanliqini merkez qilghan Idiqut Uyghur Xanliqi , Qarasu Wadisi bilen Juyan Köli rayonini merkez qilghan Qarasu Uyghur Xanliqidin iberet bölünme halette turghan Uyghur qowmlirining mutleq köpchiliki Uyghur Islam Medeniyiti اساسida birlikke keltürülüşke qarap yüzlengen.*

*1980- yillarda ürümchide neshir qilin'ghan <Bizning Tarixiy Yéziqlirimiz> gha qarang.

'甲骨文', 'Türk Tamghuliri'

Türkiydiki meshhur Türkiolog Kazim Mirshan (Ghuljida tughulghan Tatar) ependining qarishiche, Seddichinning ichidin tépilghan 'Jagu yéziqii' (甲骨文) dep atalghan yéziqini (dul söngekni otqa qaqlighanda peyda bolghan belgilerni) iptida'i Chin yéziqi (xitay yéziqi) dep perez qilghandin köre, uni qedimqi zamanda Türkiy tilliq xelqler qollanghan yéziqqa (Türk Tamghulirigha) oxshatsa téximu éqilghqa muwapiq bolatti. *

*kazim Mirshan <At-Oy Ögüntün Émins>

Aptorning Qisqiche Terjimehali

Aptor:

- ✪ Kurban Wali, Musteqil Tetqiqatchi
- ✪ 2012 – yili Amérika Erkin Asiya Radiosidin aramgha chiqqan

Tetqiqat Da'irisi:

- ✪ Türkiy- Xitay- Hindi- Yawropa Til - Medeniyetliri Buyiche Sélishurma Tetqiqat

Kespiy Bilim:

- ✪ 1979 - 82 – yillarda Béyjing Uniwersiti Jenubiy Asiya Inistoti aspirantlar sinipining Sansikirt kespini püttürgen
- ✪ 1972 - 75 - yillarda Shi'en Gherbiy-Shimal Unwersiti Tarix Pokoltéti Arxéologiyeye kespini püttürgen (Shi'en, Yen'en, Dunxuang, Turpan, Méren qatarliq jaylarda praktika körgen)

Elge Tonush Kitabliri:

- ✪ 1986 <Bizning Tarixy Yéziqli -rimiz> (maqalilar toplimi)
- ✪ 1987 <Qizil Ming'öy Resimliri Hé kayisi>
- ✪ 2015 <Uyghur Tarixidiki Höner-Téxnika> (Ekitab)

Xitay hökümiti bergen "sherep - unwan" lar:

- ✪ 1988 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon derijilik Munewwer Mutexessis>
- ✪ 1987 <Shinjangdiki Qedimqi Yéziqlarning Sirliq sariyini Achqan kishi> ('Xleq Géziti' 1987-yil 1-ay 23-küni)
- ✪ 1986 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Töhbidar Pen – téxnika Xadim> ...

Inkaslar:

- ✪ Aptor 1981-yili élan qilghan <TianShan dégen nam heqqide mulahize> dégen maqaligha qarita, Xitay hökümiti cheklrsh buyruqi chiqarghan, hazirghiche emeldin qaldurmidi.
- ✪ Aptor 1983 - yili teyyarlighan <Mehmud Qeshqeri Mazirini Arceologiyeye - Tekshürüş Doklati> Aptonom Rayonluq Hökümet teripidin testiqlinip, meblegh ajritilip 'Mehmud Qeshqeri Maziri' bina qilinghan.
- ✪ Aptor 1989 – yili <Bughraxanlar Tezkirisi> ni neshir qilishta Aptonom Rayonluq Partkomning 'Qedimqi qolyazmilarni özgertip neshir qilish' dégen mexpi buyruqigha emel qilmighanliqtin Xitay hökümiti 1990- yili 'Barin Topulingini qozghatti' dep qarilighan.
- ✪ Aptor 1988- yili qedimqi Uyghurche qolyazmilardin retlep, tehrirlep neshir qildurghan <Uyghur Höner-Kesip Risaliliri> dégen kitabni Xitay hökümiti 2001 - yili 5 - ayda Qeshqerde chong yighin échip köydürgen.

Xizmet tejribisi:

- ✪ 1998---2012 Amérika ErkinAsiya Radiosida Anglatquchi
- ✪ 1986---1992 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Rehberlik Guruppisi ezasi, Ishxana mudiri, Bash tehrir, Shinjang Uniwersiti Aspirant yétekchisi
- ✪ 1975— 1986 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Muzéyida Arxéolog
- ✪ 1962—1972 Bayighulin Oblastliq Hökümette terjiman

Yurti:

1946 – yili 12 – ayning 25 – küni Cherchende yipek yolidiki karwan ailiside tughulghan